

Met de dood voor ogen

Ouder worden is hoe dan ook leven met de dood voor ogen. Wat doet dat met een mens en hoe kan pastorale begeleiding daarop inspelen?

Mijn grootvader is 99 jaar en 9 maanden geworden. Hij had heel graag die 100 gehaald. Dan kwam immers de burgemeester langs met felicitaties, bloemen en kreeg je een heuse receptie aangeboden in het gemeentehuis waarop iedereen in het dorp welkom was. Mijn grootvader hield nauwkeurig de overlijdensberichten in de gaten van medestrevers voor een dergelijke feestzitting. Heel zijn leven had hij hard gewerkt. Toen mijn grootmoeder stierf – ze waren meer dan vijftig jaar gehuwd – stierf hij een stukje mee. Hij bleef om haar rouwen, zijn verdere leven lang.

Toch kon hij nog zin halen uit zijn leven, uit het vertellen over vroeger, uit het bij zijn familie zijn, en uit zijn geloof. Zijn ogen blonken als hij voor de zoveelste keer won met het kaartspel (wie kon zich meten aan meer dan 90 jaar ervaring?) en wanneer hij met mij kibbelde over ‘boerenbedrog’. Mijn grootvader vond namelijk dat hij naast de scharreleieren van zijn kippen (die goed in de markt lagen en dus vlug verkocht waren) ter aanvulling ook eieren van legkippen (uit het bedrijf van zijn neef) kon verkopen als ‘scharreleieren’. In zijn ogen waren alle eieren eender, in de mijne niet. Dat zorgde voor heel wat hilariteit tussen ons.

Toen hij stervende was, waren al zijn kinderen bij hem. Hij opende zijn ogen en zei hen dat hij zijn vrouw opnieuw had gezien en dat ze op hem wachtte. Hij stierf rustig en vol verlangen.

Zijn leven was niet over rozen gegaan: twee wereldoorlogen, ontbering, kinderdood, de dood van zijn vrouw en zijn eigen ingesteldheid die het leven soms moeilijk maakte. Net zoals iedereen had hij geluk en verdriet gekend. In die laatste jaren bad hij vaak om te mogen sterven en goed te mogen sterven. Die momenten kende hij, maar op andere ogenblikken vond hij dan weer een reden om te zeggen: ‘dat zou ik toch nog graag zien – als ’t God belieft’. Zowel zijn gebed om goed te mogen sterven als zijn verlangen om de 100 te halen, getuigden van een leven met eindigheid. Dat had impact op zijn spiritualiteit en zijn manier van leven.

Ik hield veel van mijn grootvader en heb van hem geleerd, ook in die laatste fase. Hij heeft mij geleerd dat leven hard werken is en dienstbaar zijn, dat het loont om rechtvaardig te zijn, dat je verdriet kunt hebben en toch zin beleven, dat leven verbondenheid is en dat God vertrouwen een bijzonder krachtig fundament is. Voor mij was het ouder worden van mijn grootvader en zijn spirituele ontwikkeling in die laatste levensfase heel waardevol. ▸

Bij het neerschrijven van mijn grootvaders verhaal, moet ik spontaan denken aan het boek dat Henri Nouwen schreef naar aanleiding van de dood van een vriend (Nouwen 1994). Hij schreef: ‘Of is het mogelijk om langzamerhand op betere voet te raken met onze dood en er vertrouwend, zonder vrees naar toe te leven? Is het mogelijk om ons met evenveel zorg voor te bereiden op onze dood als onze ouders zich hebben voorbereid op onze geboorte? Kunnen we ons onze dood voorstellen als een vriend die ons begroet bij onze thuiskomst?’ (Nouwen 1994, 10). De titel van mijn bijdrage heb ik ontleend aan dit boek van Nouwen: ‘Met de dood voor ogen’.

Ouder worden is inderdaad leven met de dood voor ogen. Wat doet dat met een mens en hoe kan pastorale begeleiding daarop inspelen? In mijn bijdrage wil ik eerst benadrukken dat leven met het einde in zicht geen louter individueel proces is. Hoe een oudere mens betekenis geeft aan zijn of haar levenseinde, wordt ook mede bepaald door de samenleving en de cultuur. In mijn bijdrage gebruik ik de term levenseinde in de brede zin (de laatste levensfase van de mens) als ook in de enge zin (de laatste levensmomenten van de mens). Vervolgens kijk ik hoe pastores een rol kunnen spelen naar de individuele betekenis van het levenseinde bij ouderen en hoe ze tevens een profetische rol kunnen opnemen naar de betekenis die de samenleving eraan geeft.

Het levenseinde van ouderen
Gemeenschappelijk en persoonlijk
‘Wat is ouder worden voor u?’, vroeg ik een 87-jarige man. ‘Boeiend’, zei hij, zijn woorden wegend, ‘maar ook voortdurend het besef hebben dat het geen vijftig jaar meer duurt.’ Er komt immers een tijd waarop je beseft dat je dichter bij het einde van je leven staat dan bij het begin. De uitdaging is dan om zin te vinden, te geven en te beleven met een beperkte toekomstige tijd. Wat doet dat met een mens? Wellicht doet het met iedereen toch wat anders. Erik Erikson beschrijft voor de laatste levensfase van de mens de ontwikkelingstaak om terug te kijken en het leven zinvol af te ronden vanuit wat gerealiseerd werd. Niet iedere mens slaagt daarin en diegenen die het wel lukt, doen het op een persoonlijke manier. Leven in het vooruitzicht van de dood is iets wat we gemeenschappelijk hebben als mensen, niemand ontsnapt daaraan, en toch heeft het voor elkeen een persoonlijke kleur, wekt het andere reacties en genereert het verschillende betekenissen.

Verlieservaringen
Op persoonlijk betekenisvlak wordt de laatste levensfase van oudere mensen zeker ook beïnvloed door verlieservaringen. Die kunnen talrijk zijn: verlies van gezondheid, kracht, partner, woonst, vrienden, geheugen en soms zelfs van kinderen of kleinkinderen. En naast verlies, of samengaand mét verlies, kan de eenzaamheid opduiken. Vedders-Dekkers noemt een aantal factoren op die eenzaamheid kunnen teweeg brengen: burgerlijke staat, persoonlijk-

heidskenmerken, lichamelijke beperkingen en snelle culturele veranderingen (2006, 403). Er is bovendien de overgang van een actief leven dat gericht is op productiviteit, naar een leven waar die gerichtheid op productiviteit wegvalt en er tijd vrijkomt voor andere belevingen van tijd en ruimte. Voormalig aartsbisschop van Canterbury dr. Rowan Williams zegt in een toespraak voor het Britse parlement in 2012 dat op de twee uiterste polen van het leven (kindertijd en ouderdom) mensen niet bepaald worden door hun productiviteit. Zo hebben ze de kans om de werkelijkheid op een andere manier toe te laten en te beleven en dat is iets waar de samenleving het soms moeilijk mee heeft.

Waardevol voor de samenleving
De confrontatie van een mens met het levenseinde in brede zin staat niet los van wat er in de samenleving daarover leeft. Bij ons in het westen van Europa zijn er zowel positieve als negatieve stromingen die mede betekenis geven aan het levenseinde. Onze maatschappij worstelt met de vergrijzing van de bevolking en met de resultaten van welvaart en ontwikkelingen in de gezondheidszorg waardoor mensen langer leven. Vanuit financieel oogpunt wordt de groter wordende groep ouderen enerzijds als een bron van inkomsten bekeken: ze reizen, gaan uit eten, hebben tijd voor dagtrips, ze zijn potentiële klanten voor allerlei diensten aan huis en in woonzorgcentra. Anderzijds kosten ze de samenleving heel wat door hun pensioenen en door de zorg die ze nodig hebben. Belangen-groepen proberen daar grenzen aan te stellen.

Maar er is ook het perspectief van de inherente waarde van ouderen en hun laatste levensfase. Rowan Williams wijst op de enorme waarde van ouderen in de samenleving en van inter-generatieel contact. In genoemde speech voor het Britse parlement in 2012 stelt hij dat de helft van de zestigplussers betrokken is bij een of andere vorm van vrijwilligerswerk in de samenleving: ‘Dit betekent, heel eenvoudig, dat de meerderheid van de ouderen bereid is om te doen wat ze kunnen, onbezoldigd, om het weefsel van de samenleving te ondersteunen.’ Zestigplussers die vrijwillig zorg dragen voor hun kleinkinderen én voor hun ouders zijn geen uitzondering. Ouderen die betrokken zijn in andere vormen van vrijwilligerswerk ook niet. Zelfs in woonzorgcentra zetten bewoners zich vrijwillig in voor andere bewoners en verhogen zo de kwaliteit van leven en zorg.

Autonomie en afhankelijkheid
Maar waar het in het westen van Europa mis-schien wel het meest over gaat rond de laatste levensfase, is de spanning tussen autonomie en afhankelijkheid. Afhankelijkheid wordt ervaren als een overwegend negatieve betekenisgever aan ouderdom, zowel door betrokkenen als buitenstaanders. Autonomie wordt door de meerderheid gezien als een positieve betekenisgever. Maar is afhankelijkheid wel zo eenduidig negatief? En autonomie eenduidig positief? Ieder van ons begint aan het leven in een positie van bijna totale afhankelijkheid. Anderen zorgen ervoor dat we gekleed, gewassen, gevoed en – als het goed gaat – voldoende geliefd worden, zo-

dat we van daaruit vertrouwd kunnen groeien en leren. Die afhankelijkheid stopt nooit. Een mens blijft afhankelijk van dingen die hij of zij nooit volledig onder controle heeft: het weer, de gezondheid, de economische toestand van het land, de veranderingen in het milieu, de levenskeuzes die kinderen maken, de beslissingen die werkgevers nemen, de vriendschap van anderen. Wij kunnen niet los van elkaar en van de context waarin we leven. Engelstaligen benoemen dit met het mooie woord ‘codependency’. Volkomen autonoom leven en het leven volkomen beheersen is een illusie. Nochtans is controle een gekende en grote zingeving, zeker wanneer er een fysieke afhankelijkheid ontstaat.

Carla Penrod Hermann onderzocht al in 2001 de spirituele noden van een aantal palliatieve patiënten. Eén van de zes beschreven noden is de behoefte aan betrokkenheid en controle. In hun laatste levensmomenten wilden de ondervraagde palliatieve patiënten onder meer geïnformeerd blijven over hun zorg, betrokken blijven in de kring van hun naasten, een input blijven hebben in het leven, et cetera.

Controle als spirituele nood, waar zin aan ontleend wordt, en fysieke afhankelijkheid, wat ervaren kan worden als aanleiding tot zindeficiëntie, hoeven elkaar niet uit te sluiten. Een bewoner in een woonzorgcentrum heeft het moeilijk met het feit dat hij nu elke morgen ongewassen en ongekleeft aan zijn ontbijt moet beginnen. Zijn hele leven heeft hij het net andersom gedaan. Een bewoonster heeft het moeilijk met het feit dat de verzorgenden haar

kleerkast opendoen en er elke keer ‘makkelijke’ kleding uithalen en haar mooie jurken laten hangen. In beide gevallen zou er veel gewonnen kunnen worden indien bewoners meer controle krijgen over eenvoudige dingen in hun leven: zelf kledij kunnen kiezen en een keer gewassen en gekleeft aan het ontbijt zitten. Deze kleine vormen van controle kunnen samengaan met het feit dat beide bewoners afhankelijk blijven voor voeding en verzorging van anderen. Wellicht maakt het ene het andere ook mogelijk en draagbaar.

Met de nodige aandacht voor controle hoeft afhankelijkheid niet eenduidig negatief te zijn. Vanuit theologisch standpunt kan afhankelijk-

heid zelfs als een positieve uitdaging of levensstaat gezien worden. De volgende zin uit het evangelie volgens Mat-

theüs (18, 3) wordt door Nouwen (1994) opgevat als een theologische conditie voor de laatste levensfase van de mens: ‘Hij riep een kind, zette het in hun midden en zei: “Ik verzeker jullie, als je niet verandert en wordt als kinderen, kom je het koninkrijk der hemelen niet eens binnen”’. Nouwen vult voorbereiding op de dood in door weer te worden als kinderen: afhankelijk. Hij beseft dat dit haaks staat op mogelijke invullingen van de term kind (onvolwassen, klein, zwak, naïef) en op het verlangen om onafhankelijk te zijn. Maar hij bedoelt net het omgekeerde. Mensen die geloven in het fundamenteel afhankelijk zijn van God, kunnen een gevoel van geborgenheid en vrijheid verwerven. Nouwen heeft het dan over volwassenen als kinderen van God, als sterke mensen die weten dat ze leven

in Gods aanwezigheid en in God geborgen zijn (Nouwen 1994, 30).

Pastorale begeleiding bij het levenseinde van ouderen

Wat kan pastorale begeleiding inhouden?

In deze bijdrage ga ik ervan uit dat pastorale begeleiding gebeurt door pastores die hiervoor deskundig en opgeleid zijn en die vrijgesteld zijn om deze begeleiding ter harte te nemen. Deze pastores zijn in staat om een begeleidende rol op te nemen naar de persoonlijke betekenis die iemand aan zijn of haar laatste levensfase geeft en om een profetische rol op te nemen naar de betekenis die de samenleving hieraan geeft.

Op persoonlijk vlak gaat het om het begeleiden van de zinbeleving die mensen hebben (of net niet meer hebben) tijdens de laatste levensfase. Wat betekent het voor hen om te leven met de dood voor ogen? Wat voor gevolg heeft de confrontatie met verschillende verlieservaringen voor hun zinbeleving, hun spiritualiteit en/of geloof? Hoe beleven ze eventuele eenzaamheid en welke gevolgen heeft dit voor hun spiritualiteit? Hoe beleven ze tijd en werkelijkheid met een korter toekomstperspectief? Hoe kijken ze terug op hun leven en kunnen ze het zinvol afronden? Wat komt hierbij naar voren aan dankbaarheid, zinvolheid, hoop, teleurstelling, boosheid, verbittering, nood aan verzoening en vergeving? Is er nood om over de komende dood te praten? Kan vroegtijdige zorgplanning daarbij een weg openen? Hoe ontwikkelt hun spiritualiteit zich in die laatste levensfase? Wat geloven ze dat er is na de dood? Wat is hun ultieme hoop?

Dit zijn vragen van waaruit een pastor luistert naar mensen, aanwezig is bij hen en in samen-

spraak met hen ook actief handelt. Het ligt voor de hand dat een pastor zelf, wanneer het leven daartoe een impuls geeft, de eigen kwetsbaarheid en sterfelijkheid niet uit de weg mag gaan om zich zo goed mogelijk te kunnen afstemmen op de beleving van ouderen die leven met de dood voor ogen.

De pastor kan ook een profetische rol opnemen naar de verschillende positieve en negatieve betekenisimpulsen die in de samenleving gegeven worden aan de laatste levensfase van ouderen. Aan de ene kant betekent dit dat de pastor de positieve betekenisgeving bekrachtigt naar de samenleving toe en ouderen bevestigt in hun waarde. Theologisch gezien benaderen pastores mensen in elke levensfase met respect en aandacht voor hun waardigheid vanuit het fundament van het christelijk verhaal, namelijk dat God aanwezig is in elke mens en dat Gods gelaat in elke mens herkenbaar is. Aan de andere kant betekent dit dat de pastor negatieve betekenisgeving tegengaat, daar waar hij of zij kan, en hier zoveel mogelijk medestanders voor zoekt. In de Vlaamse media was er bijvoorbeeld aandacht voor een koor van oudere mensen met dementie. De beelden van deze mensen die geluk vonden in het samen zingen, sprak op veel manieren de gangbare beeldvorming rond de waarde van mensen met dementie tegen. Heel wat pastores zijn bezig om mensen met dementie samen te laten zingen. Op die wijze zijn pastores niet alleen bezig met beeldvorming, maar ook met gemeenschapsvorming in woonzorgcentra te bevorderen. Ze brengen mensen samen om te zingen, te bidden, uit te wisselen, te mediteren. Relatievorming en gemeenschapsopbouw kunnen grote zingevers zijn. ▷

Mensen begeleiden om tegelijk voluit te leven en dit met een beperkt toekomstperspectief is een evenwicht beogen tussen twee grote kunsten uit de christelijke traditie: de *ars vivendi* en de *ars moriendi*. Beide kan een pastor niet ontwijken in pastorale begeleiding: mensen ondersteunen om zoveel mogelijk zin te halen uit het leven én de dood.

Aanwezigheid, ruimte

geven aan en werken met spirituele noden en krachtbronnen, en rituelen zijn daarbij mogelijke wegen. We werken deze drie mogelijke elementen van pastorale begeleiding kort uit.

Aanbod van aanwezigheid

Pastores zullen vaak hun inbreng bij het levenseinde omschrijven in procestaal: ik ben aanwezig bij mensen. De Brit Steve Nolan, pastor op een palliatieve eenheid, beschrijft de betekenis van de pastor en de pastorale begeleiding bij het levenseinde door verschillende stadia van aanwezigheid te onderscheiden (Nolan 2012, 124-130).

Een eerste stadium is dit van de evocatieve aanwezigheid. Een pastor roept bij de ander door zijn of haar functie altijd associaties en projecties op. Bij de ene mens zijn die associaties en projecties positief. Bijvoorbeeld: in de pastor tref ik een gelijkgezinde aan. Bij een andere mens zijn die negatief. Bijvoorbeeld: de pastor vertegenwoordigt de kerk, de kerk is veroordelend, dus de pastor is veroordelend. Een pastor is zich bewust van het feit dat zijn of haar aanwezigheid dergelijke projecties en reacties kan opwekken. Zijn of haar deskundigheid bestaat er dan juist in om te midden van

deze positieve en negatieve projecties aanwezig te blijven en ruimte te scheppen zodat de ander zich gewaardeerd en geaccepteerd kan voelen.

Een tweede vorm of stadium van aanwezigheid kan hier organisch uit groeien: van de begeleidende aanwezigheid. De pastor gaat mee

op de weg van de mens die de dood voor ogen heeft, welke verliezen en uitdagingen er ook op

die weg nog liggen. De pastor hanteert daarbij geen beeld van hoe iemand onder die omstandigheden zou moeten zijn. Zo'n aanwezigheid geeft de ander de ruimte om te zijn wie hij of zij wil zijn en om te sterven zoals hij of zij denkt te moeten sterven.

De derde vorm van aanwezigheid is een troostende aanwezigheid. Geen softe troost, maar een troostende aanwezigheid die teruggaat op het Latijnse *confortare* (sterken of versterken). Die versterkende troost komt uit de vertrouwensvolle relatie tussen pastor en pastoraal waarin deze laatste de ruimte ervaart om spirituele vragen, pijn, noden te uiten en hierop een antwoord mag verwachten, aansluitend bij zijn of haar ervaring. Door op deze manier aanwezig te zijn, besluit Nolan, kan de pastor een mens met de dood voor ogen hoop geven of hoop betekenen. Een hoop in het hier en nu, die voortkomt uit de aard van de relatie en aanwezigheid.

De manier waarop Nolan vormen van aanwezigheid onderscheidt, is verhelderend en herkenbaar voor pastores. Anderzijds is het beeld wellicht iets te mooi, alsof men naadloos van de ene vorm van aanwezigheid naar de andere doorgroeit en alsof de pastor zelf geen beelden

en ervaringen met zich meebrengt. Aanwezigheid of presentie is zeker een kernkwaliteit van het pastor zijn en van de pastorale begeleiding en kan een kader zijn om naar pastorale begeleiding te kijken. Maar pastor zijn is méér dan de basiskwaliteit van aanwezigheid, zeker naar het levenseinde toe.

Werken met spirituele krachtbronnen en behoeften

Het eerste referentiekader van pastores is dat van de spirituele dimensie van mensen. Ze luisteren naar wat er bij hen leeft aan spirituele krachtbronnen en spirituele noden. Empathisch luisteren is één stap, actief ruimte maken voor die krachtbronnen en noden, een volgende.

De SPES Academie, in samenwerking met Caritas Vlaams-Brabant, deed in 2008 een spirituele audit in twintig woonzorgcentra in Vlaams-Brabant (*Spiritualiteit. Fundament van zorg* 2008). Er werd gepeild naar de spirituele behoeften van bewoners. De auteurs omschreven spiritualiteit als verwijzend naar wat mensen innerlijk beweegt en bezielt en als de zoektocht van mensen naar een zingevende ervaring die hen met het Leven en zijn Bron verbindt en verzoent. Ze vertaalden spiritualiteit door vijf dimensies af te lijnen: de sociale dimensie (verbondenheid met mensen), de tijdsdimensie (verbondenheid met de tijd), de religieuze dimensie (verbondenheid met het sacrale), de waardendimensie (verbondenheid met waarden) en de ecologische dimensie (verbondenheid met de natuur).

Elk van deze dimensies werd concreet gemaakt door tien spirituele behoeften, zoals bijvoorbeeld: mogelijkheid tot dagelijkse

wandeling buiten (ecologische dimensie), een beleid tegen stress en overdrukke (tijdsdimensie), aanspreekbaarheid van de directie (sociale dimensie), de liturgische jaarkring vieren (religieuze dimensie), discretie en respect voor ieders privé-leven (waardendimensie). Bewoners mochten aangeven welke van de vijftig spirituele behoeften voor hen belangrijk waren en welke niet. Dezelfde lijst werd ook aan directies en personeelsleden voorgelegd.

De volgende spirituele behoeften werden door de bewoners het meest verlangd en werden in de huizen het minst gerealiseerd: een beleid tegen stress en overdrukke, bewust ecologisch omgaan met water en energie, eenzaamheid bespreekbaar maken en een geleid gesprek over sterven en (angst voor) de dood. De belangrijkste spirituele behoeften voor bewoners waren achtereenvolgens: een vriendelijke bediening aan tafel, respect voor ieders levensbeschouwing, discretie en respect voor ieders privé-leven, aanspreekbaarheid van de directie, feestaanbod met Kerstmis en Pasen, vrijwilligers inschakelen in de zorg en activiteiten, regelmatig contact met kinderen en kleinkinderen en de liturgische jaarkring (Advent, vasten, hoogtijdagen) vieren.

Dit onderzoek toont aan wat pastores vanuit hun ervaring weten: de spirituele dimensie uit zich in en door verbondenheid. De verbondenheid met mensen, met het sacrale, met de tijd, met de natuur, met waarden en eventueel met de pastor zelf. Niet zelden biedt een pastor de relatie met zichzelf aan als mogelijke zingever. Literatuur en onderzoek rond wederzijdsheid in een pastorale relatie wijzen daarop (Herdon SteinhoffSmith 1999). Pastores werken op

gevarieerde wijze en vaak creatief met de spirituele noden en krachtbronnen van mensen: in gestalte geven aan verbondenheid, in gesprek, in aandacht, in stilte, in bezig zijn met kunst en muziek, in rituelen en gebed. Ruimte geven aan spirituele noden en krachtbronnen helpt mensen op weg in hun levens- en stervenskunst.

Het belang van rituelen

‘Rituelen zijn lankmoedig’, sprak rector Rik Torfs tijdens de herdenkingsviering voor overleden studenten aan onze universiteit (Leuven, Begijnhofkerk, 2013). Geduldig, barmhartig, genadig omdat ze ruimte scheppen voor de mens. Een mens kan luisteren en meedoen, maar het hoeft niet eens, het ritueel kan je zo meenemen naar een andere laag van de werkelijkheid.

Het stervensproces, kort of lang, verwacht of toch nog onverwacht, luidt een tijd in waarin de spirituele dimensie sterk voelbaar en raakbaar is. Eén van de manieren om de spirituele dimensie dan ruimte te geven, is het doen van rituelen. Pastores kunnen voor oude en vertrouwde rituelen kiezen, ingebed in de traditie, wanneer de levensgeschiedenis van de oudere mens hierom vraagt. Of ze kunnen creatief te werk gaan en het ritueel in de context van sterven afstemmen op het leven van die ene mens. In rituelen gebeuren vele dingen: symbolen krijgen een plaats, mensen krijgen een naam, gevoelens worden aangeraakt, de realiteit wordt benoemd, een overgang wordt gemaakt, verbondenheid met anderen wordt aangehaald (Vandenhoeck 2007). Maar de grootste kracht van een ritueel ligt in het ruimte scheppen voor

het Onnoembare, in de verwijzing naar het transcendente, in het verbinden van de verticale en horizontale dimensie, in het toevertrouwen van de mens aan God.

Besluit

In deze bijdrage heb ik willen verduidelijken dat pastores door hun begeleiding bezig zijn met de zin en de betekenis van de laatste levensfase van ouderen. In de eerste plaats met de betekenis en zin die ouderen daar zelf aan geven. Hun spirituele dimensie staat voorop. Maar de persoonlijke zinbeleving staat niet los van de betekenis die de samenleving geeft aan het levenseinde van mensen. Ook dat krijgt een plaats in de pastorale begeleiding. Pastorale begeleiding

voor ouderen is aanwezigheid, werken met spirituele krachtbronnen en noden en aandacht voor rituelen.

Het leven van mijn grootvader stopte met zijn dood. Maar de vruchtbaarheid van zijn leven en spirituele ontwikkeling blijft doorwerken in dat van de mensen die hem in hun hart dragen. Ik druk mijn hoop uit op een samenleving die ruimte blijft maken voor de ontwikkeling van de spirituele dimensie van ouderen die leven met de dood voor ogen, waarvan het mogelijk resultaat ook wel wijsheid genoemd wordt, zonder dewelke onze samenleving zou verarmen. <

Literatuur

- Bouckaert, L., Depuydt, A., Hutsebaut, D. (red.) (2008). *Spiritualiteit. Fundament van zorg*. Leuven/Mechelen: SPES Academie en Caritas Vlaams-Brabant en Mechelen.
- Brennan, M. & Heiser, D. (red.) (2004). *Spiritual Assessment and Intervention with Older Adults. Current Directions and Applications*. New York: Haworth Press.
- Erikson, E.H. (1959). *Identity and the Life Cycle*. New York: International Universities Press.
- Galek, K., Flannelly, K.J., Vane, A., & Galek, R.M. (2005). Assessing a Patient's Spiritual Needs. A Comprehensive Instrument. *Holistic Nursing Practice* 19, nr. 2, 62-69.
- Herndon SteinhoffSmith, R. (1999). *The Mutuality of Care*. Duluth, GA: Chalice Press.
- Nolan, S. (2012). *Spiritual Care at the End of Life. The Chaplain as a 'Hopeful Presence'*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Nouwen, H. (1994). *Met de dood voor ogen*. Tiel: Lannoo.
- Penrod Hermann, C. (2001). Spiritual Needs of Dying Patients: a Qualitative Study. *Oncology Nursing Forum* 28 nr.1, 67-72.
- Shiels, W. (2011). Making the Journey Together: Palliative Care of Persons with Dementia. In: A. Jewell

- (red.), *Spirituality and Personhood in Dementia* (pp. 121-130). London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Swinton, J. (2012). *Dementia. Living in the Memories of God*. Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Vandenhoeck, A., De Clercq, H., & Fivez, B. (2008). *Verborgen diepte. Zorgen voor de spiritualiteit van ouderen met dementie*. Leuven: Davidsfonds.
- Vandenhoeck, A. (2007). Het laatste wat we kunnen doen. Pastorale begeleiding bij het levenseinde. In: L. Leijssen (red.), *Levensrituelen. Dood & begraving* (pp. 85-103). KADOC-Studies 31. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Vedders-Dekker, J.D. (2006). Eenzaamheid en ouderen. In: J. Doolaard (red.), *Nieuw handboek geestelijke verzorging* (pp. 400-404). Kampen: Kok.
- Williams, R. Zie: <http://rowanwilliams.archbishopofcanterbury.org/articles.php/2748/archbishop-older-people-are-still-participants-in-society-not-passengers>.

Anne (dr. A.) Vandenhoeck is voorzitter van het Academisch Centrum voor Praktische Theologie, Katholieke Universiteit Leuven.
anne.vandenhoeck@theo.kuleuven.be